

12-nji tema: Türkmen Türkçesinde şimdiki zaman şekilleri
(Türkmen dilinde häzirki zaman formalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleşme medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirliги, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

❖ İşligiň häzirki zamany

Sözlenilýän pursatda bolup geçýän we umuman bolýan gymyldyhereketi, işi, wakany, ýagdaýy aňladýan işliklere işligiň häzirki zamany diýilýär.

İşligiň häzirki zamany dürli-dürli goşulmalaryň we käbir sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bolup geçýän gymyldy-hereketiň we ony aňlatmak üçin ulanylýan morfologik serişdeleriň grammatik manylaryna garap, onuň

- ✓ umumy häzirki zaman (*-ýar, -ýär*)
- ✓ anyk häzirki zaman (*du:r, oty:r, yaty:r, ýö:r*)
- ✓ çaklama häzirki zamany (*-ýandyr, -ýändir*)
- ✓ häzirki-öten zaman (ähli ýöňkemelerde *-amok, -emok, -aňok, -eňok, -anok, -enok*; - *amyzak, -emizok, -aňyzok, -eňizok, -anoklar, -enoklar*)

görnüşlerini bellemek bolar.

❖ Umumy häzirki zaman

Sözlenilýän pursatda bolup geçýän we umuman, yzygider bolýan gymyldy-hereketi, wakany, işi aňladýar. Bu zaman düýp işlikleriň soňuna **-ýar, - ýär** goşulmasynyň we degişli şahs-san gorkezýän goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

Köplük sany

1. Oka-ýar-yn, gelýar-in, oka-ýar-ys, gel-ýär-is

2. Oka-ýar-syň, gel-ýär-siň, oka-ýar-syňyz, gel-ýär-siňiz

3. Oka-ýar, gel-ýär, oka-ýar-lar, gelyär-ler

Üçünji ýöňkemäniň birligi we köplügi şahs-san goşulmasyz ulanylýar. Onuň manysyny **-ýar, -ýar** goşulmasyny özi aňladýar.

Umumy häzirki zamanyň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma, -me** goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar:

okamaýaryn, gelmeýäriň, okamaýarsyň, gelmeýärsiň, okamaýar, gelmeýär, okamaýarys, gelmeýäris, okamaýarsyňyz, gelmeýärsiňiz, okamaýarlar, gelmeýärler...

Umumy häzirki zaman işligine sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan soň goşulýar: **okaýarynmy?, gelyärimmi?, okaýarsyňmy?, gelyärsiňmi?**

Birinji ýöňkemedede gelşi sözleýişde onçakly işjeň däldir. Ikinji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda sorag goşulmasy bilen şahs görkezýän goşulmanyň ortasyndan hem getirilýär: **okaýarmysyňyz?, gelmeýärmisiňiz?** görnüşinde.

Umumy häzirki zaman birnäçe manylary aňladýar:

1. Elmydama ýerine ýetirilýän, umuman bolup duran gymyldy-hereketi aňladýar: suw *akýar*, çaga *dogulýar*, guş *uçýar*, ýapraklar *dökülýär*, gün *gyzdyrýar* we ş.m.

2. Subýekt tarapyndan hereketiň yzygiderli gaýtalanýandygy *mydama, hemişe, hernä, her wagt, käwagt, günde* we ş.m. sözleriň ulanylmagy bilen hem umumy häzirki zamanyň bir görnüşü aňladylýar. Meselem: Ýaşlaryň arasynda edep-terbiýe hakynda hemişe gürrüň *geçirilip durulýar*. Durmuşda mydama diýeniň *bolup durmaýar*.

3. Sözlänilýän pursatdan has öň başlanyp, sözlänilýän wagtda hem dowam edýän gymyldy-hereketi, wakany aňladýar. Meselem: Men haly *dokaýaryn*, birini kessem, birini *ýüwürdüäriň* (A.Gowşudow).

4. Sözlänip durka bolup geçýän gymyldy-hereket aňladýar. Meselem: Gyzlar, serediň, Annaguly han *gelyär!*(A.Durdyýew).

5. Gymyldy-herketiň, wakanyň geçýän ýerindäki görnüşi, ýagdaýy, tebigaty aňladýar. Meselem: Güplerde çay *gaýnaýar*. Gyz-gelinler nahar *bişirýärler* (“Türkmenistan”).

6. Umumy häzirki zaman sözlemde gelşine garap, oň bolup geçen gymyldy-herketi hem aňladýar. Bu şekil, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda duş gelýär. Meselem: Ondan soň garga oba gelip, bir kir ýuwup oturan aýalyň ýaglygyny alyp *gaçýar*. Munuň zyzndan hem birnäçe adam *kowýar* (“Türkmen halk ertekileri”).

Mundan başga-da, umumy häzirki zaman şekili *ertir, agşam, soňrak, ertir öýläň, iki sagatdan ýaly* sözler we söz düzümleri bilen bilelikde käwagt geljek zamanyň manysyny hem berýär. Meselem: Ertir biz şähre *gidýäris*. Iki sagatdan synag *başlanýar*. Kähalatda häzirki zaman şekiliniň yzyna - *myş, -miş* goşulmasynyň ýa-da eken kem işliginiň getirilmegi bilen dürli modal many aňladylýar. Meselem: - Pah, pah, bu ne ýagşy namalar *aýdýar eken* (“Görogly”). “*Bolmak*” işligi barlyk galynda we ýöňkeme goşulmasyz umumy häzirki zaman şekilinde gelende jogap sözi bolup bilýär. Meselem: Jan oglum, sen hem adam bolaý –diýip ýalbardy. – *Bolýar*, eje sen nähili bol diýseň, men bolaryn -diýdi (A. Durdyýew).

Käbir işlikler barlyk galynda we sorag goşulmasyny kabul edip gelende, giriş sözi bolup ulanylýar. Meselem: *Görýäňizmi*, ýagşy sözüň adama nähili täsir edýändigini...

❖ Anyk häzirki zaman

Anyk häzirki zaman çekimlisi uzyn aýdylýan *du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r* işlikleriniň soňuna degişli şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Birlik sany

Köplük sany

1. **Du:run, oty:ryn, ýaty:ryn, du:r-us, oty:r-ys, ýaty:r-ys**
2. **Du:r-suň, otu:r-syň, ýaty:r-syň, du:r-syňyz, oty:r-syňyz**
3. **Du:r, oty:r, ýaty:r, du:r-lar, oty:r-lar, ýaty:r-lar**

Beýleki işlik zamanlaryndan tapawutlanyp, anyk häzirki zamanyň ýoklugynyň türkmen dilinde bolmaýandygyny dilçi alymlaryň köpüsi

belleyär. Onuň sebäbi: beýleki zamanlarda *-ma*, *-me* ýokluk goşulmasy zaman şekiliniň öňünden gelip, *al-ma-dy*, *al-ma-ýar* we ş.m. görnüşde düýp işlige goşulýar, emma uzyn çekimlili *du:r*, *oty:r*, *ýaty:r*, *ýö:r* işlikleriniň düzüminde zaman şekiliniň hem bardygyna görä, türkmen diliniň häzirkî ýagdaýynda zaman şekilini düýp işlikden aýyrmak mümkin däl. Şonuň üçin hem anyk häzirkî zaman ýokluk galypda ulanylmaýar.

Sorag goşulmasy anyk häzirkî zamanyň ýöňkeme goşulmalaryndan soň goşulýar: ***du:rynmy?***, ***du:rsyňyzmy?***, ***ýa:ty:rsyňyzmy?***, ***oty:r-syňmy?***, ***oty:rlarmy?***

Ikinji ýöňkemedede sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan öňde hem gelip bilýär, hatda birlik sanynda *-sy*, *-si* bölegi taşlanylyp ulanylýar: ***du:rmysyň- du:rmyň***, ***otu:rmysyň - oty:rmyň*** ýaly.

Ýö:r işligini kömekçi işlik hasap edýän, ýagny men *ýö:rün*, sen *ýörsün* görnüşde üýtgedip bolmaýar diýlen pikirler hem bar.

Du:r, ***oty:r***, ***ýaty:r*** işlikleri sözlenip durlan pursatdan öň başlanan gymyldy-hereketi, hatda umuman bolýan gymyldy-hereketi aňladýar. Meselem: Munuň aňrysynda uly döwletlilik ***ýatyr***, ägirt uly hasaplar ***ýaty:r***. Ol meniň göz öňümde heniz hem ***du:r***. Myrat aga bir oturan ýerinde gymyldaman doňup *oty:r*.

Sözlenýän pursatda bolup duran gymyldy-hereketi, ýagdaýy aňladýar. Meselem: ... Başlygyň ýanynda çygdupjyk ***oty:r*** (“Türkmenistan”). Hal işlik şekilinde gelen işliklerden soň gelip, ikisi bilelikde sözlenilýän pursat bilen baglanyşykly bolan uzak, dowamly häzirkî zamany aňladýar. Meselem: Meýdançanyň aňry çetinde bir aýal gözýaş döküp ***dur***. Seniň bärei bakanyňy görensoň, biraz rahatlandy, ýogsam, ýöne gözýaş döküp, ***ýalbaryp oty:r***. (“Edebiýat we sungat”).

Anyk häzirkî zamanyň yzyna *-dy*, *-di* goşulmasy goşulanda, nämälim dowamly öten zamanyň manysyna ýakyn manyny aňladýar. Meselem: Men belleşilen ýerimize baranymda, Geldi eýýäm ***garaşyp durdy***. (“Edebiýat we sungat”)

Du:r, ***oty:r***, ***ýaty:r***, ***ýö:r*** işlikleriniň yzyna ähli ýöňkemelerde gelip bilýän *-myş*, *-miş* goşulmasynyň goşulmagy *ýa-da* zzyndan ***“eken”*** sözünüň getirilmeği bilen anyk häzirkî zamanyň modal şekilleri ýasalýar: ***du:rmyşym***, ***du:rmyşyň***, ***du:rmyş(yn)***, ***du:rmyşyk***, ***du:rmyşyňyz***, ***du:rmyşlar***; ***oty:r ekenim***, ***oty:r ekeniň***, ***oty:r ekenimiz***, ***oty:r ekeniňiz***.

❖ Çaklama häzirkî zaman

Häzirki zamanyň bu görnüşi düýp işlikleriň soňuna *-ýandyr, -ýändir* goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Sözleýjiniň sözleýän pursatynda bolup duran gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy görmän, eýsem özüniň akyl ýetirmesi, gelen netijesi esasynda ýöredilýän pikire *ynam etmezlik, şübhelenmek, çaklamak* we ş.m. manylary aňladylýar.

Birlik sany Köplük sany

1. Oka-ýandyr-yn, gel-ýändir-in, oka-ýandyr-ys, gel-ýändir-is
2. Oka-ýan(dy)-syň, gel-ýän(dir)siň, oka-ýan(dy)-syňyz, gel-ýän(dir)siňiz
3. Oka-ýandyr, gel-ýändir-ler, oka-ýandyr-ys, gel-ýändir-is

Çaklama häzirki zamanyň ýoklygy “*däl*” sözüniň getirilmegi bilen aňladylýar: *-ýandyr, -ýändir* goşulmasynyň *-dyr, -dir* böleginiň öňünden *däl* sözi getirilip: *okaýan däldirin, gelyän däldirin, okaýan däldiris, gelyän däldiris, okaýan däl(dir)siň, gelyän däl(dir)siň, okaýan däl(dir)siňiz, gelyän däl(dir)siňiz, okaýan däldir, gelyän däldir, okaýan däldirler, gelyän däldirler* we ş.m.

Sorag goşulmasy, esasan, ýöňkeme goşulmasynyň soňuna, hem-de ortak işlik şekiliniň (*-ýañ, -ýäň*) yzyndan goşulýar: *okaýandyrynmy? gelyändirinmi? okaýanmydyryn? gelyänmidirin* we ş.m.

Çaklama häzirki zaman sözlemde gelşine görä dürli manylary aňladýar:

Sözleýji çaklamany aýdyp durka, gymyldy-hereketi, işi, wakany, ýagdaýy görmeyär, emma özüniň akyl ýetirmesi esasynda gymyldy-hereketiň, işin häzirki wagtda amala aşýandygyny pikir edýär we ol pikir ynam etmezligi, şübhelenmegi aňladýar. Meselem: Ol şu wagt men hakynda näme ***pikir edýändir***. Belki, ol öýüne ýetmäge ***howlugýandyr*** (“Edebiyat we sungat”).

Kähalatda, ilki şert, soňra hem çaklama häzirki zamanyň gaýtalanyp gelmegi çak etmegi has hem güýçlendirýär. Meselem: Sen bu sözleri peyda diýip *aytsañ aýdýansyň*. Bu zatlar durmuşda *bolsa-da bolýandyr* (“Zenan kalby”).

Çaklama häzirki zamanyň bu görnüşi diňe bir sözlenýän pursatda bolup geçýän gymyldy-hereketi *däl-de*, eýsem öň bolup, häzir hem dowam edýän gymyldyny, nygtamagy, berk ynanmagy, ündewi aňladýar.

Meselem: Durmuş ähli bereniňi özünde alyp galman, saňa **gaýtaryp berýändir**. Durmuşa şatlyk berseň – şatlyk, bagt berseň – bagty **gaýtaryp berýändir** (“Zenan kalby”).

Häzirki zamanda bolýan gymyldy-herekete, waka, ýagdaýa sözleýjiniň berk ynanýandygy, şoňa görä-de, diňleýjä duýdurmak isleýändigini bildirilýär.

Meselem: Bu ýerlere guş gelse, ganatyndan, gulan gelse toýnagyndan **aýrylýandyr** (Türkmen halk ertekileri). Aýtdy-aýtmady diýme, ol ertir gelýändir (“Edebiyat we sungat”).

❖ Häzirki - öten zaman

Birnäçe işlerde işligiň häzirki-öten zaman şekili (**alamok, gelemok**) deňişlilik goşulmasy ulanylan öten zaman ortak işliginiň **-an, -en** şekiliniň barlyk galypnyň **ýo:k** sözi bilen birleşip gysgalmagyndan emele gelýändigini dogrusynda belleniýär: **alanym ýok, gelenim ýok>alam ýok, gelem ýok> alamo:k, gelemok> alamo:k, gelemo:k** kimin.

Häzirki-öten zamanyň ýöňkemedede ulanylyşy aşakdaky ýalydyr:

Birlik sany

Köplük sany

1. Al-amok, gel-emok, al-amyzok, gel-emizok
2. Al-aňok, gel-eňok, al-aňyzok, gel-eňizok
3. Al-anok, gel-enok, al-anoklar, gel-enoklar

Käbir türkmen şiwelerinde munuň has doly görnüşi - **alanym ýok, gelenim ýok** (meselem ärsary şiwesinde) görnüşinden has gysgalan görnüşlerine çenli (**alama:k, gelema:k**) duş gelýär.

Häzirki öten zaman şekiliniň düzüminde çekimli sesleriň sazlaşygyna boýun egmeýän **“ýok”** sözüniň bardygy sebäpli bu şekiliň barlyk galyp ýokdur.

Sorag goşulmasy häzirki-öten zaman şekiliniň yzyna goşulýar: **alanokmy? gelenokmy?**

Käbir dilçi alymlaryň belleýişine görä, işligiň häzirki-öten zamany häzirki we öten zamany, hat-da geljek zamany hem aňladýar, onuň häzirki zaman aňladyşy has işjeň ulanylýar.

Onuň öten zaman aňladyşy many taýdan çäkli bolup, onuň öten zamana deňişli manysy uzak geçmişe deňişli hereket waka däl-de, sözlenýän pursatyň edil öňüsyrynda amala aşyrylýan işi, ýagdaýy

görkezýär. Şeýlelikde, onuň görkezýän öten zamany wagt taýyndan häzirki zamandan onçakly uzaklaşmaýar. Bu bolsa onuň öten zaman manysynyň barha gowşaýandygyny, häzirki zaman aňladyşynyň bolsa gitdigiçe güýçlenýändigini görkezýär.

Häzirki zaman türkmen diliniň sözleýşinde duş gelýän mysallar işligiň häzirki-öten zaman şekiliniň manysynyň häzirki we öten zamana degişlidigini tassyklaýar. Mysal uçin: “**Sen, şu kitaby okadyňmy?**” diýen soraga-da “**Sen, şu kitaby okaýarmyň?**” diýen soraga-da “**Ýok, okamok**” diýlip jogap berilýär. Diýmek, sözlemde bu şekil iki manyny-da aňladyp bilýär. Şeýlede bolsa, bu şekil häzirki zaman manysynda köp duş gelýär. Meselem: Birnäçe adam dynç almagy-da **oňaranok**. Men bir zada **düşünemok** (“Zenan kalby”).

Kähalatda häzirki-öten zaman şekili yzyna **-dy, -di** goşulmasy goşulanda, sözlenilýän wagtdan öň amala aşmadyk gymyldy-hereketi bildirýär, manysy boýunça mälim dowamly öten zamana meňzeşräk bolýar. Meselem: Ol edilýan gürrüňleriň köpüsini **eşidenokdy** (“Zenan kalby”).

Häzirki-öten zamanyň modal şekilleri onuň yzyna **-myş, -miş** goşulmasynyň goşulmagy ýa-da “*eken*” sözüniň getirilmegi bilen ýasalýar: **okamokmyşym, gelemokmyşym, okamokmyşyň, geleňokmyşyň, okanokmyş, gelenokmyş, okamok ekenim, gelemok ekenim, okaňok ekeniň, gelenok ekeniň, okanok eken, gelenok eken**.

Bu işlikler many taýyndan gümansyratmagy, ýaňsa almagy, göwni ýetmezçiligi aňladýar.